

N. Katherine Haylesi posthumanistlik vaade digitaalsele kirjandusele.

Saatesõna tõlkele

Jaak Tomberg

DOI: 10.7592/methis.v18i23.14805

Kirjandusteadlane N. Katherine Hayles (s 1943) on üks kõige olulisemaid posthumanistlikke mõtlejaid, kelle tööd keskenduvad kirjanduse, teaduse ja tehnoloogia suhetele ning käsitlevad laia teemaderingi, alates inimkonna tehnilise olukorra filosoofilisest mõtestamisest ja lõpetades digitaalse kirjanduse toimemehhanismide üksikasjaliku analüüsiga.

Posthumanistlik mõttesuund, mida Haylesi kõrval esindavad veel näiteks Cary Wolfe, Donna Haraway, Bruno Latour jt, erineb klassikalisest humanismist selle poolest, et „taandab“ inimese „tagasi“ üheks paljudest looduslikest liikidest ning näeb inimese, tehnoloogia ja keskkonna vahel uut laadi võrdsusliku sümbioosi võimalikkust. Selles sümbioosis pole inimesel olemuslikku õigust loodust (tehniliselt) ekspluateerida, inimõigused asetsevad samal tasandil loomaõigustega, ratsionaalse mõtlemise piiratus ja inimõistuse ekslikkus on teadvustatult omaks võetud ning tehnika pigem soodustab kui pärsib inimese lõimimist tema keskkonda, viies uut laadi subjektiivsuse ja kehalisuse tunnetuseni ning tsentreeritud subjektiivsuse võrgustikulise nihestamise ja hajutamiseni. Posthumanistlikust mõttesuunast eristub teravalt (sellega küll eksitavalt sageli seostatud) transhumanistlik mõtlemine, mille pooldajate – Nick Bostromi, Hans Moravec, Raymond Kurzweili jt jaoks peitub tehnika intensiivistuvas arengus ja tingimusteta vastuvõtus lahendus inimkonna kõikidele hädadele. Inimkeha jõuline tehniline proteesimine, inimteadvuse digivõrgustikku laadimise idee, nanotehnoloogia ja tehisintellekti survestatud väljatöötamine jne – kõik see töötab transhumanistlike mõtlejate jaoks inimese vabanemist tema maise keha piiratusest ning viimaks surelikkusestki. Hayles seisab niisuguse eristuse perspektiivist selgelt posthumanistide poole peal. Tema panust sellesuunalisse mõtlemisse võiksid lühidalt edasi anda kolm mõistekobarat, milleni ta jõuab kahes oma peateoses, „Kuidas me saime järelinimesteks“ („How We Became Posthuman“, 1999) ja „Mittemõeldu“ („Unthought“, 2017).

Inimene ja järelinimene. Haylesi käsitluses on „inimene“ (*human*) ja „järelinimene“ (*posthuman*) konstruktsioonid, millele pani aluse tehnoloogia, kultuuri ja kehastumise spetsiifiline ajalooline mõistmine. „Inimlikud“ ja „järelinimlikud“ vaated viivad erisuguste subjektiivsusmudeliteni (Hayles 1999, 33). „Inimlik“ seondub

valgustusaegse arusaamaga liberaalsest humanismist, mis rõhutab „loomuliku mina“ ja indiviidi vabaduse tähtsust (3). Seevastu „järelinimlik“ mõtlemine heidab niisuguse „loomuliku“ mina kõrvale ning määratleb inimintelligentsust millenagi, mis sünnib samatasandilises koostöös teiste elusolendite, intelligentsete masinate ning viimasel piirjoonel kõikide eksisteerivate objektide ja nähtustega. Transhumanistlikust vaatenurgast on materiaalsus informatsiooni suhtes teisejärguline, teadvus on üksnes informatsiooni kaasnähe ning keha on vaimu protees: „kehalise eksistentsi ja arvutisimulatsiooni vahel pole olemuslikku erinevust või absoluutset piirjoont“ (2–3). Kuid Haylesi jaoks ei tööta inimteadmiste hoidmine arvutites mingit uut laadi surematuse ideed. Erinevalt tehnoloogiaga sageli kaasnevast ja traditsioonilist inimsuse-kujutelma võimendavast transhumanistlikust arusaamast on järelinimene Haylesi määratluse kohaselt keegi, kes võtab infotehnoloogia võimalused omaks ilma täieliku võimu või surematuse kujuteldavate perspektiivideta.

Kehastumine ja materiaalsus. Nii humanistlikku kui ka transhumanistlikku lähenemist kirjeldades täheldab Hayles hoolikalt, et mõlemad vaatenurgad kipuvad eirama kehalisuse määravat rolli subjektiivsuse juures (4). Liberaal-humanistlikust perspektiivist on tunnetus kehast tähtsam – keha käsitletakse kui objekti, mida valatakse ja hallatakse. Seevastu transhumanistlikud arusaamad küberneetilisest järelinimesest käsitlevad keha kui informatsiooni ja koodi mahutit. Hayles tuvastab nende kahe vaatenurga sarnasuse ning uurib ühiskondlikke ja kultuurilisi protsesse ja tavasid, mis panid aluse arusaamale informatsioonist kui millestki, mis seisab lahus seda põhistavast materiaalsusest. Käsitledes teaduslikke ja kirjanduslikke tekste, mis kujutlesid näiteks inimteadvuse üleslaadimise võimalikkust, üritab Hayles õõnestada informatsiooni ja materiaalsuse lahknevust ning „pöörata taas tähelepanu kehale, mida küberneetiliste subjektide kohta käivad nüüdisaegsed arutlused jätkuvalt eiravad“ (5). Tõeliselt järelinimlik, posthumanistlik subjekt on süveneva virtuaalsuse tingimustes „amalgam, heterogeensete osiste kogum, materiaalinformatsiooniline olem, kelle piirjooned kujunevad pidevalt (ümber)“ (3). Hayles eristab „kehastumist“ kehast, sest „erinevalt kehast sõltub kehastumine alati kontekstist ning on lõimitud koha, aja, füsioloogia ja kultuuri spetsiifikasse“ (196).

Mõtlemine, tunnetus ja teadvustamata tunnetus. Oma viimases suuremas uurimuses „Mittemõeldu“ ütleb Hayles, et suurem osa inimtunnetust leiab aset väljaspool teadvust ja mitteteadvust. Tunnetus ulatub läbi kogu bioloogilise spektri, sealhulgas läbi taimede ja loomade. Ka tehnikaseadmed „tunnetavad“ ning mõjutavad sedakaudu määravalt kompleksseid inimsüsteeme. Hayles eristab mõtlemist ja tunnetust ning kirjeldab mõtlemist kui „kõrgetasemelisi mentaalseid toiminguid nagu näiteks abstraktne arutlemine, verbaalsete keelte loomine ja kasutamine,

matemaatiliste teoreemide konstrueerimine, muusika komponeerimine ja muud kõrgema teadvusega seonduvad toimingud“ (Hayles 2017) Tunnetus on seevastu „märksa laiem võime, mis ulatub kaugele teispoole teadvuse piire, teistesse neuroloogilistesse ja aju protsessidesse; see läbib ka teisi eluvorme ja kompleksseid tehnilisi süsteeme. Ehkki väljaspool teadvuse piire eksisteerivale kognitiivsele võimekusele on antud mitmeid eri nimesid, kutsun ma seda teadvustamata tunnetuseks“ (samas). Hayles ilmestab seda teadvustamata tunnetust (*nonconscious cognition*) nutitelefoni kasutava inimese näitel: kui inimene lülitab oma telefoni sisse, „saab ta osakeseks teadvustamata kognitiivsest assamblaažist, millesse kuuluvad levimastid ja võrgustiku infrastruktuur – lülitid, fiiberoptilised kaablid ja/või traadita ruuterid ning paljud teised osised. Kui ta lülitab telefoni välja, jääb infrastruktuur paika, kuid inimsubjekt pole enam osake sellest konkreetsest tunnetuslikust assamblaažist“ (samas). Teadvustamata tunnetus toimib neuronilise töötamise tasandil, mis jääb teadlikkuse laadidele kättesaamatuks, kuid teostab sellegipoolest teadvuse jaoks hädavajalikke funktsioone. Hayles ei rõhuta teadvustamata tunnetuse tähtsust mitte seepärast, et eirata „teadvustatud mõtte saavutusi, mida sageli on peetud inimest defineerivaks omaduseks“, vaid et „jõuda tasakaalukama ja täpsema arusaamani inimese kognitiivsest ökoloogiast“ ning võimaldada „selle võrdlemist teiste bioloogiliste tunnetajate ja tehniliste süsteemide kognitiivse võimekusega“ (samas).

Niisugusest üldisest mõtteraamistusest lähtuvalt on Hayles pööranud sügavat analüütilist tähelepanu ka digitaalse kirjanduse toimemehhanismidele, mis ühtaegu õnnestavad, avardavad ja arendavad traditsioonilisi arusaamu kirjandusest, kirjandusteksti lugemisviisidest ja raamatu materiaalsusest. Eesti juhtiva digitaalse kirjanduse uurija Piret Viirese jaoks on Hayles selle valdkonna kõige põhjalikum ja süstemaatilisem analüütik (vt Viires 2017, 150). Haylesi kanooniline uurimus „Elektroniline kirjandus“ („Electronic Literature“, 2008) võtab kokku digitaalse kirjanduse käsitlemisega seonduva põhimõistestiku, perioodiseerib digitaalse kirjanduse ajalugu ning seostab seda nähtust teiste külgnevate kunstiliste nähtusega nagu arvutimängud, meediainstallatsioonid jne.

Methise käesolevasse, kirjanduse ja tehnika erinumbrisse teoriavahenduseks valitud artikkel „Intermediatsioon: ühe visiooni kannul“ kujutab omamoodi kristallisatsiooniks Haylesi posthumanistliku mõtte rakendamist digitaalse kirjanduse analüüsiks. 21. sajandi arvutipõhise kirjanduse teoreetiliseks raamistamiseks pakub Hayles välja termini *intermediatsioon*. Selle kaudu kirjeldab Hayles digitaalses kirjanduses toimivaid rekursiivseid tagasisideahelaid, mis ühendavad inimlikke ja digitaalseid „tunnetajaid“ (*cognizer*) ning ilmestavad digitaalse kirjanduse kogemisel esile kerkivat uut laadi kompleksust.

Tuleb tähele panna, et Haylesi artikkel on kirjutatud 2007. aastal – ajal, mil sotsiaalmeedia alles hakkas esile tõusma ning võrgustikulised digitaal- ja virtuaaltehnoloogiad ei vorminud veel teadvust sedavõrd jõulisel määral nagu tänapäeval. Kuid kindlasti võimaldas see veel võrdlemisi müravaba ajastu Haylesil digitaalse kirjanduse olemuslikke tendentse selgemalt eritleda.

Allikad

Hayles, N. Katherine. 1999. *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hayles, N. Katherine. 2017. *Unthought. The Power of the Cognitive Nonconscious*. Chicago: The University of Chicago Press (e-raamat).

Viires, Piret. 2017. „Digitaalse kirjanduse defineerimisest ja periodiseerimisest.” – *Philologia Estonica Tallinnensis*, nr 2, 129–145.